

Rozwój i zróżnicowanie przestrzenne Orszaku Trzech Króli w Polsce

Lucyna Przybylska

Development and regional geography of the Cavalcade of the Three Kings

Abstract: The Cavalcade of the Three Kings (Orszak Trzech Króli) is a dynamically growing annual mass event. It was organized for the first time in 2009 in Warsaw and gathered 5,000 people. In 2015 about one million inhabitants of 317 towns and villages, singing Christmas carols and wearing colorful crowns on their heads, publically celebrated the religious feast of Epiphany on the 6th of January. The paper emphasizes the spatial differentiation of Poland's nationwide phenomenon of the cavalcades. Documents downloaded from the website of the Cavalcade of the Three Kings in the years 2013-2015 served as the key source of information on the scale of this cultural phenomenon.

Keywords: Poland, religion, Cavalcade of the Three Kings

Wprowadzenie

Orszak Trzech Króli to zarówno nazwa wydarzenia, jak i warszawskiej fundacji, która jest organizatorem orszaków kroczących ulicami miast i wsi 6 stycznia, czyli w dniu chrześcijańskiego święta Objawienia Pańskiego (zwanego też Świętem Trzech Króli lub Epifanią). Autorka spotkała się zarówno z entuzjastycznymi, jak i z mieszanymi ocenami orszaków wśród osób je obserwujących. Zdaniem jednych orszaki to „droga krzyżowa z kołędami na ustach” i dziwny, nowy zwyczaj, dla innych zaś jest to rodzinny, radosny sposób zakończenia liturgicznego okresu Bożego Narodzenia. Obok pojęcia „orszak”, wybranego przez Fundację Orszak Trzech Króli, zanotowano inne funkcjonujące w mediach określenia tej formy publicznych obchodów Święta Trzech Króli. Są to: pochód, parada, jarmark,

świecki festyn, przemarsz, marsz, a także „największe uliczne jasełka na świecie”, jak głosi od kilku lat napis na stronie głównej Fundacji Orszak Trzech Króli.

Niniejsze opracowanie jest kontynuacją wcześniejszych opracowań autorki na temat fenomenu orszaków, zawartych w monografii (Przybylska 2014a) oraz artykułach (Przybylska 2014b; Przybylska, 2015). Celem tej pracy jest ukazanie zróżnicowania przestrzennego oraz dynamiki wzrostu miast i wsi zaangażowanych w publiczne świętowanie Objawienia Pańskiego w formie orszaków Trzech Króli, uprzednio zgłoszonych do Fundacji Orszak Trzech Króli. Opierając się na wcześniejszych wnioskach z analizy przestrzennej miejscowości, w których odbywały się orszaki w latach 2009–2014, postawiono następujące pytania odnośnie do wydarzenia z 2015 roku: Czy utrzymał się trend wzrostu liczby miejscowości biorących udział w tym wydarzeniu? Czy zmienił się dominujący dotąd udział miast biorących w nich udział na korzyść wsi? Czy województwo dolnośląskie, będące liderem w latach 2012–2014 pod względem miejscowości biorących udział w Orszaku Trzech Króli, nadal nim pozostało?

Źródłem danych w niniejszym opracowaniu była strona internetowa Fundacji Orszak Trzech Króli. W styczniu 2015 roku zawierała ona spis „orszakowych miejscowości” w Polsce i za granicą, choć bez rozróżniania na wieś i miasto czy województwo. Status tych miejscowości sprawdzano na innych stronach internetowych, a w sytuacji, gdy okazywało się, że dana nazwa występuje więcej niż jeden raz, szukano doniesień w lokalnych portalach o orszakach w tych miejscowościach. Należy podkreślić, że strona Fundacji Orszak Trzech Króli w 2015 roku nie zawierała informacji pozwalających śledzić rozwój przestrzenny orszaków w poprzednich latach. Jednakże dzięki archiwizacji w 2013 i 2014 roku „miast orszakowych” – jak na stronie nazywano spis miejscowości zgłoszonych do Fundacji Orszak Trzech Króli – autorka mogła prześledzić dynamikę popularności Orszaku Trzech Króli w podziale na województwa.

W niniejszym opracowaniu pominięto, szeroko opisany wcześniej we wspomnianych opracowaniach autorki, związek wydarzenia orszaków ze współczesnym procesem sakralizacji przestrzeni publicznej i jego różnego rodzaju uwarunkowaniami. Na wstępie jednak trzeba nadmienić, że fenomen Orszaku Trzech Króli autorka traktuje jako przykład sakralizacji (tym)czasowej przestrzeni, obok rozróżnianych pozostałych dwóch rodzajów sakralizacji: architektonicznej (np. kościoły, kaplice) i nomenklaturowej (na przykład nadawanie ulicom nazw świętych czy przyjmowanie przez szkoły patronatów świętych). Orszaki Trzech Króli są (tym)czasową oraz dodatkowo cykliczną i mobilną formą

manifestacji wartości religijnych, podobnie jak inne odbywające się w ruchu wydarzenia liturgiczne lub zdarzenia promujące wartości religijne, a nazywane procesjami, marszami czy biegami. Należy podkreślić, że ogólnopolski fenomen orszaków nie miałby miejsca, gdyby nie splot czynnika religijnego i politycznego. Po pierwsze, nie byłoby ich, gdyby nie było religijnego społeczeństwa. Mimo spadającej liczby tak zwanych praktykujących katolików, w XXI wieku wskaźnik *dominantes* (uczęszczających co niedzielę do kościoła) wynosił w Polsce 40%, co na tle innych krajów europejskich jest wartością wysoką. Po drugie, korzystna dla wolności religijnej sytuacja polityczna kraju po 1989 roku oraz ustanowienie w 2011 roku 6 stycznia dniem wolnym od pracy pozwoliły rozwijać się inicjatywie powszechnego świętowania w miejscach publicznych. Wielu badaczy (Jackowski, Witkowska, Jabłoński, Sołjan, Bilcka (red.) 1996; Piwowski 1996; Jackowski 2003; Casanova 2005; Rykała 2011) podkreślało rolę uwarunkowań politycznych w funkcjonowaniu kościołów i związków wyznaniowych w Polsce, szczególnie w drugiej połowie XX wieku. Z licznych opracowań na temat przemian religijności polskiego społeczeństwa (Adamczuk, Zdaniewicz, Zaręba 2006; Kasparek 2010; Mariański 2008; Bilcka-Wodecka 2012; Klima 2011) warto przytoczyć uwagę Elżbiety Bilskiej-Wodeckiej (2012: 97) na temat formalnej przynależności Polaków: „obecnie Polska jest jedynym krajem w postkomunistycznej Europie, w którym po dekomunizacji nadal około 92,5% ogółu ludności należy do jakiegoś związku wyznaniowego”.

Geneza, cel i przebieg Orszaku Trzech Króli

Pomysł orszaków zrodził się w warszawskiej szkole „Żagle”, prowadzonej przez katolickie Stowarzyszenie „Sternik”. Po raz pierwszy Orszak Trzech Króli odbył się w Warszawie w 2009 roku, w niedzielę poprzedzającą Święto Trzech Króli. Fundacja Orszak Trzech Króli jest głównym organizatorem Orszaku Trzech Króli w Warszawie, intensywnie wspomaga również inne miasta w organizacji orszaków. W 2013 roku strona Fundacji Orszak Trzech Króli podawała, że jej głównym celem jest przywrócenie Święta Objawienia Pańskiego do przestrzeni publicznej oraz szerzenie wartości prorodzinnych i wspólnotowych. W 2015 roku podkreślano cel ewangelizacyjny orszaków, które przenoszą „wydarzenia sprzed tysięcy lat we współczesność – po to, by ta najważniejsza historia w dziejach świata mogła być opowiadana wciąż na nowo” i „dlatego w Orszaku wątki tradycyjne łączą się

z najbardziej aktualnymi, by pokazać, że zdarzenia sprzed 2 000 lat wciąż mają znaczenie dla współczesnego człowieka” (Orszak Trzech Króli 2015).

W przebiegu tego nowego zwyczaju w Polsce dominuje wspólne śpiewanie kolęd w czasie kroczenia ulicami, odtwarzanie scen związanych z narodzeniem Jezusa; świętowaniu towarzyszą także konkursy. Przykładowo w 2015 roku orszak w Rzeszowie zatrzymywał się i widzowie mogli zobaczyć krótkie przedstawienia teatralne przypominające o najważniejszych wydarzeniach z historii zbawienia; kulminacyjnym momentem było pokłonienie się Małemu Dzieciątku w szopce zbudowanej na rynku. W Bardzie orszakowi towarzyszyła wystawa szopek konkursowych przywiezionych z Czech, natomiast w Bełchatowie wybierano najliczniejszą orszakową rodzinę.

Ważnymi postaciami orszaków są tytułowi trzech królowie, czyli biblijni „mędrcy ze Wschodu”, którzy przybyli oddać pokłon Dzieciątku Jezus (Mt 2,1–12). O tym, ilu ich było, Biblia milczy, a Tradycja katolicka podaje, że trzech. W ich role wcielają się kapłani lub inni przedstawiciele lokalnej wspólnoty organizującej orszak, nie wyłączając włodarzy miejskich – jak w przypadku Dzierżoniowa, w którym w 2013 roku królami byli burmistrz, wójt gminy oraz właściciel miejscowego wydawnictwa. Za królami kroczy tłum częściowo ubrany w kolorowe stroje. W czasie uroczystości rozdawane są papierowe korony oraz śpiewniki kolęd. W orszakach biorą udział szkoły, rodziny, przedstawiciele władz samorządowych, przedstawiciele różnych środowisk zawodowych, duchowieństwo i stan zakonny Kościoła rzymskokatolickiego. Honorowy patronat obejmują zarówno miejscowi biskupi, jak i prezydenci lub burmistrzowie. Przykładowo w Bartoszycach, jak podawano w oficjalnym serwisie powiatu bartoszyckiego 7 stycznia 2015 roku, „orszak cieszy się wsparciem władz samorządowych powiatu, miasta i gminy oraz służb mundurowych: policji, straży pożarnej, straży granicznej, nadleśnictwa i straży miejskiej. Do współtworzenia tego święta włączyły się szkoły, domy kultury, inne placówki, a także rodziny bartoszyckich parafii” (J.M. [red.] 2015).

Trzeba podkreślić, że orszaki idą głównymi ulicami miast. Są to główne trakty nie pod względem roli, jaką odgrywają w systemie transportowym regionu, ale ważne z punktu widzenia historii osadnictwa, nie tylko mające współcześnie symboliczne i prestiżowe znaczenie dla mieszkańców danego miasta, lecz także rozpoznawalne przez turystów z innych części Polski – na przykład: zakopiańskie Krupówki, Krakowskie Przedmieście w Warszawie, Piotrkowska w Łodzi czy Świętojańska w Gdyni. W dniu 6 stycznia na tych i innych „orszakowych ulicach” zbierane są datki na stypendia dla zdolnych uczniów będących pod opieką Fundacji Dzieła Nowego

Tysiąclecia lub na inne cele wybrane przez miejscowość organizującą orszak. Zatem tej formie obchodów święta Trzech Króli przyświeca też cel charytatywny.

Zyskując w krótkim czasie zasięg ogólnopolski orszaki wykazują pewne podobieństwa z marszami i festiwalami jako współczesną formą ekspresji w przestrzeniach publicznych. W Polsce formy marszów zyskują na popularności od lat dwudziestych XX wieku wśród wielu grup społecznych i organizacji pragnących zwrócić uwagę na siebie, a *de facto* na jakiś problem, który jest dla nich istotny (marsze Różowej Wstążki, marsze pro-life i marsze równości). Nieco upraszczając wielowątkowy fenomen orszaków Trzech Króli, można go jednak uznać za przejaw swoistej marszomanii oraz szeroko dyskutowanej wśród akademików tak zwanej festiwalizacji przestrzeni (Hitters 2007; Ronström 2011; Kuligowski 2013). Genezą tych procesów są zmiany zachodzące w kulturze: między innymi powrót kultury obrazu oraz odradzanie się form wspólnotowości opartych na podzielanych poglądach, a nie miejscu zamieszkania i więzach krwi. Okazuje się, że w epoce Internetu i rzekomego zaniku więzi i zwyczajów rodzą się nowe obyczaje integrujące grupy społeczne, wyzwajające lokalną inicjatywę, nierzadko przyjmujące rozbudowaną formę artystyczną i estetyczną.

Wzrost liczby „miejscowości orszakowych” i ich zróżnicowanie regionalne

Warto podkreślić dynamiczny wzrost liczby miejscowości oraz uczestników obchodzących Święto Trzech Króli pod auspicjami Fundacji Orszaku Trzech Króli (tab. 1). Na pierwszym warszawskim orszaku w 2009 roku zgromadziło się 5 tys. osób, które przeszły ulicami Starego Miasta. Rok później inicjatywa w orszaku wzięło udział już dwa razy więcej ludzi. Wąskie uliczki Starówki okazały się za ciasne, więc w kolejnym roku zmieniono trasę na nową i dłuższą. W 2011 roku, obok stolicy, podobna inicjatywa została podjęta również w Poznaniu, Krakowie, Szczecinie, Gdańsku i we Wrocławiu. W 2012 roku wielobarwne, rozśpiewane orszaki przeszły już w 24 miejscowościach, położonych w większości województw. Oszacowano, że wzięło w nich udział ponad 100 tys. osób. W 2013 roku orszaki odbyły się w prawie 100 polskich miastach i wsiach. W 2014 roku liczba uczestników wszystkich orszaków przekroczyła 0,5 mln, a w 2015 roku – 1 mln. W 2015 roku w wydarzeniu Orszak Trzech Króli wzięło udział 317 miejscowości. Warto wspomnieć, że od 2013 roku „fundacyjne orszaki” odbywają się także w niektórych miejscowościach za granicą.

Tabela 1. Orszak Trzech Króli w Polsce w latach 2009–2015

Rok	Miasta	Wsie	Razem miejscowości	Uczestnicy [tys.]
2009	1	0	1	5
2010	1	0	1	10
2011	6	0	6	20
2012	23	1	24	100
2013	81	11	92	250
2014	147	30	177	630
2015	231	86	317	1000

Źródło: opracowanie własne na podstawie listy miejscowości dostępnych na www.orszak.org.

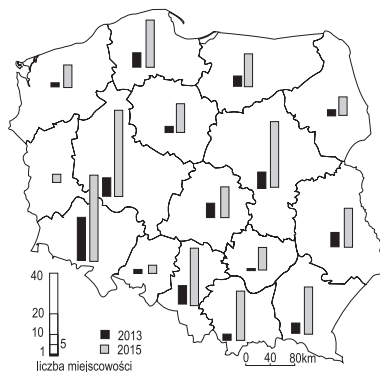
Warto zwrócić uwagę nie tylko na masowość i dynamikę przestrzenną nowego zwyczaju świętowania uroczystości Trzech Króli, lecz także na jego ewolucję: ze szkolnej inicjatywy Orszak Trzech Króli zmienił się najpierw w lokalne (choć stołeczne) wydarzenie (2009), by dwa lata później odbyć się w pięciu innych, dużych miastach wojewódzkich. W kolejnym roku (2012) orszaki nadal rozpowszechniały się przede wszystkim w miastach (tab. 1). W następnych latach wspólne z Fundacją publiczne świętowanie Trzech Króli zyskiwało na popularności w miejscowościach zarówno miejskich, jak i wiejskich. Można zauważyć, że udział wsi rośnie od 2012 roku, kiedy to jako pierwsza dołączyła do inicjatywy kaszubska gmina wiejska Dziemiany; miejscowości wiejskie stanowiły 12% „miejscowości orszakowych” w 2013 roku, 17% w 2014 roku i już 27% w 2015 roku. Zatem „ruch orszakowy” w siedem lat zmienił się z miejskiego wydarzenia w ogólnopolskie – zadomowił się w społecznościach miejskich i wiejskich. Występuje zarówno w małych wsiach, gminach wiejskich, jak i w różnych pod względem wielkości polskich miastach.

W 2013 i 2014 roku orszaki były obecne już we wszystkich województwach z wyjątkiem lubuskiego (które dołączyło w następnym roku). Przestrzenne różnice popularności obchodów Trzech Króli w przestrzeniach publicznych w ostatnich latach ukazuje rysunek 1.

Kartodiagram ten wskazuje województwo dolnośląskie jako lidera „miejscowości orszakowych”. O ile w 2013 roku region ten mocno dystansował pozostałe województwa (było w nim 21 „miejscowości orszakowych”, podczas gdy w innych województwach organizowano orszaki w maksymalnie 9 lokalizacjach), to dwa

lata później wielkopolskie dogoniło dolnośląskie pod względem liczby „miejscowości orszakowych”, tak że oba plasują się na pierwszym miejscu (po 42 miejscowości). Należy odnotować, że w latach 2013–2015 największy wzrost liczby miast i wsi, w których obchody Święta Trzech Króli są publiczne, nastąpił w województwie małopolskim (z 3 do 24) i świętokrzyskim (z 1 do 11). Najmniej spektakularnie rośnie liczba „miejscowości orszakowych” w województwie opolskim i lubuskim. W tym ostatnim pierwsze orszaki odbyły się dopiero w 2015 roku i tylko w 4 miejscowościach.

Trzeba podkreślić, że miejscowości, w których organizowane są publiczne obchody Święta Trzech Króli, jest w Polsce więcej, niż wykazywały spisy na stronie internetowej Fundacji Orszak Trzech Króli (Orszak Trzech Króli 2013). Lokalni organizatorzy nie zawsze wiedzą lub nie zawsze chcą przyłączyć się do świętowania wspólnie w warszawskim pomysłodawcą. Przykładowo w 2013 i 2015 roku w Łodzi, Kielcach, Zielonej Górze i Toruniu 6 stycznia odbywały się podobne formy publicznego świętowania jak w „orszakowych miastach i wsiach”, choć miasta te nie współpracują z Fundacją Orszak Trzech Króli. W Zielonej Górze w 2015 roku przeszedł IV Lubuski Orszak Trzech Króli, którego organizatorem jest Stowarzyszenie „Ludzie dla Ludzi”. W Toruniu organizatorem orszaku jest Toruńska Agenda Kulturalna, w Łodzi Stowarzyszenie „Powrót Trzech Króli”, a w Kielcach – Wojewódzki Dom Kultury w Kielcach, Kuria Diecezjalna i Caritas Diecezji Kieleckiej. W pozostałych miastach wojewódzkich orszaki w 2015 roku także były organizowane przez lokalne wspólnoty, ale dodatkowo odbywały się pod auspicjami Fundacji Orszak Trzech Króli. Bywa, że niektóre z miast i wsi z czasem przyłączają się do świętowania pod egidą warszawskiej Fundacji, tak jak w przypadku Opola w 2013 roku (rok wcześniej odbyło się tam po raz pierwszy uliczne świętowanie zorganizowane przez Kurię Opolską). Autorka szacuje, że większość orszaków w Polsce odbywa się w porozumieniu z Fundacją Orszak Trzech Króli. W kategorii miast wojewódzkich w 2015 roku był to udział 78% (4 z 18 miast organizowało „niezależne orszaki”).

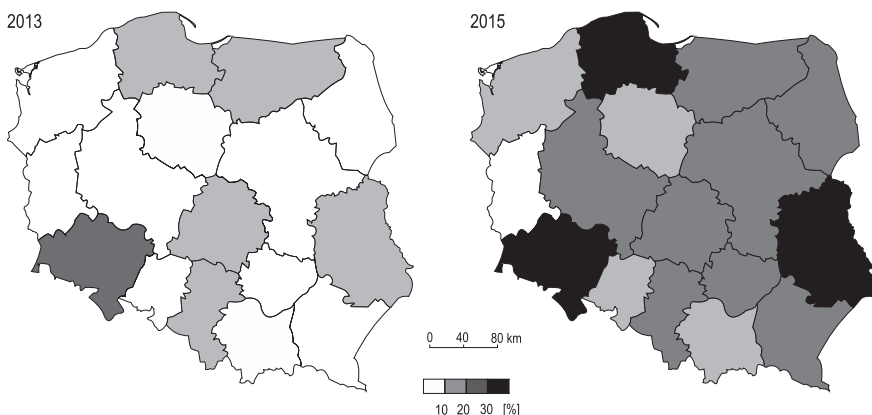

Ryc. 1. Orszak Trzech Króli w 2013 i 2015 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie Przybylska (2014a: 224) i www.orszak.org.

Warto podkreślić, że w każdym województwie w latach 2013–2015 rosła liczba miejscowości organizujących orszaki. Jak dotąd spadku nie odnotowano, nie oznacza to jednak, że gdy raz w danej miejscowości odbył się orszak, to w kolejnych latach nadal był zgłaszany na listę Fundacji i tym samym przygotowywano się do przedsięwzięcia w kolejnym roku. Po raz pierwszy ubyłło miejscowości w 2014 roku – czterech, a w 2015 roku trzech (były to: łódzka wieś Drużbice oraz dwa małopolskie miasta – Mszana Dolna i Sułkowice); interesującym poznawczo zagadnieniem byłoby dociekanie przyczyn rezygnacji. Jako odrębne pole badawcze jawi się rozpoznanie na poziomie lokalnym motywacji/czynników sprzyjających, wyzwalających inicjatywę organizowania Orszaków Trzech Króli.

Analizując rycinę 1, można dojść do wniosku, że w 2015 roku mniej „miejscowości orszakowych” występowało na północy kraju, z wyjątkiem pomorskiego, a więcej na południu, z wyjątkiem opolskiego. Z kolei w Polsce środkowej wyróżniały się dużą liczbą „miejscowości orszakowych” województwa mazowieckie i wielkopolskie. Zauważono, że pięć województw wyróżniających się największą liczbą „miejscowości orszakowych” zajmuje pod względem liczby ludności pierwszych pięć miejsc (mazowieckie, wielkopolskie, dolnośląskie, małopolskie, dolnośląskie). Postanowiono zatem wykonać kartogram (ryc. 2), który umożliwiłby porównanie różnych pod względem powierzchni i liczby ludności obszarów kraju

Ryc. 2. Odsetek miejscowości organizujących Orszak Trzech Króli w latach 2013 i 2015 według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.orszak.org oraz Rocznika Statystycznego Województw 2013.

(województw). Skupiono się na miastach (które przeważają wśród „miejscowości orszakowych”) organizujących orszaki. Odsetek „miast orszakowych” w województwach w 2013 i 2015 roku, ukazany na rysunku 2, potwierdza wzrost popularności orszaków w miastach oraz najwyższą popularność orszaków w województwie dolnośląskim.

Zauważyć również można najbardziej dynamiczny rozwój Orszaku Trzech Króli w miastach województwa pomorskiego i lubelskiego. W 2013 roku orszaki odbywały się w tych regionach w mniej niż 20% miast, a dwa lata później w ponad 30%. Co więcej, w 2015 roku udział miast pomorskich organizujących orszaki był nieco większy (40%) niż udział miast dolnośląskich (37%) i lubelskich (36%).

Zakończenie

Obchody Święta Trzech Króli 6 stycznia w formie orszaków ulicami miast są skłaniającą do refleksji innowacyjną praktyką w Polsce. Celem niniejszego opracowania było ukazanie zróżnicowania przestrzennego oraz dynamiki wzrostu miast i wsi zaangażowanych w publiczne świętowanie w formie orszaków zgłoszonych do warszawskiej Fundacji Orszak Trzech Króli. Liczba miejscowości biorących udział w orszakach stale wzrastała w latach 2009–2015, przy czym dopiero od 2012 roku, kiedy do Orszaku Trzech Króli przyłączyła się pierwsza wieś, zaczął wzrastać udział wsi i wyniósł 27% w 2015 roku. Województwo dolnośląskie, lider w latach 2012–2014 pod względem liczby miejscowości biorących udział w orszakach, pozostał nim częściowo. W 2015 roku dorównało mu województwo wielkopolskie (z 42 „miejscowościami orszakowymi”). Biorąc z kolei pod uwagę odsetek miast organizujących orszaki, najwyższym wskaźnikiem wyróżniało się województwo pomorskie (40%), a zaraz po nim dolnośląskie (37%). Niemniej jednak należy podkreślić, że zjawisko orszaków jest od 2015 roku obecne w każdym województwie i obejmuje co najmniej 25% polskich miast (nie licząc orszaków organizowanych bez współpracy z Fundacją Orszak Trzech Króli), zasługując tym samym na miano wydarzenia o zasięgu ogólnopolskim.

Należy podkreślić, że poszerzeniu zakresu przestrzennego opisywanego zjawiska w Polsce sprzyjało ustanowienie 6 stycznia dniem wolnym od pracy. Pomysł warszawskiej Fundacji na obchody święta Objawienia Pańskiego podchwyciło pięć kolejnych miast w 2011 roku, czyli wtedy, kiedy po raz pierwszy od 1960 roku

ten dzień powrócił do kalendarza jako dzień ustawowo wolny. Wyraźnie widać więc wpływ zarządzeń administracji państwowej na rozwój publicznego świętowania.

Na zakończenie autorka pragnie zwrócić uwagę na pozorny paradoks: z jednej strony stopniowo zmniejsza się w Polsce odsetek osób chodzących regularnie do kościoła, a z drugiej strony obserwuje się wzrost różnego rodzaju wydarzeń religijnych poza obiektami kultu – w miejscach publicznych, takich jak boiska, ulice i place miejskie; w te nowe rytuały wpisuje się także omawiany Orszak Trzech Króli. Sytuację tę można wytłumaczyć dwojako: następstwami obalenia socjalizmu i/lub religijnością społeczeństwa. Z jednej strony dynamiczny rozwój nowych rytuałów, tak jak i wzrost liczby pomników i nazw religijnych w przestrzeni, może oznaczać chęć ponownego zakotwiczenia w sięgającej średniowiecza tradycji chrześcijańskiej kraju, odbudowywania ciągłości historycznej po wyrwie ery socjalistycznej, narzucającej obce autorytety i zwyczaje. Jednakże obok historycznych uwarunkowań sakralizacji warto pamiętać o drugiej możliwości interpretacyjnej nakreślonej przez Grace Davie (2010). Ta brytyjska socjolog jest przeciwniczką tezy sekularyzacji w opisie współczesnej kondycji Europy. Uważa, że religia jest integralną, normalną częścią nowoczesnych oraz modernizujących się społeczeństw; przytacza dowody wzrostu zainteresowania sprawami religijnymi w Europie Zachodniej. Być może opisane wydarzenie Orszak Trzech Króli potwierdza drugi z sześciu modeli współczesnych przemian religijności Polaków nakreślonych przez Mariańskiego (2008: 72), czyli „scenariusz stabilizacji lub nawet rewitalizacji religijności i Kościoła katolickiego w społeczeństwie polskim”.

Bibliografia

- Adamczuk L., Zdaniewicz W., Zaręba S.H., 2006, *Statystyka diecezji Kościoła katolickiego w Polsce 1992–2004*, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa.
- Biblia Tysiąclecia, 1980, wyd. 3, Pallotinum, Warszawa–Poznań.
- Bilska-Wodecka E., 2012, *Człowiek religijny i związki wyznaniowe w przestrzeni miasta w XX i na początku XXI wieku*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Casanova J., 2005, *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, tłum. T. Kunz, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Davie G., 2010, *Socjologia religii*, tłum. R. Babińska, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.

- Hitters E., 2007, *Porto and Rotterdam as European Capitals of Culture: Towards Festivalization of Urban Cultural Policy* [w:] G. Richards (red.), *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives*, Haworth Press, Philadelphia, s. 281–301.
- Jackowski A., Witkowska A., Jabłoński Z., Sołjan I., Bilaska E. (red.), 1996, *Przestrzeń i sacrum*, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Wyd. UJ, Kraków.
- Kasperek A., 2010, *Religijność na Górnym Śląsku w perspektywie sporu między tezą sekularyzacyjną i desekularyzacyjną. Próba bilansu badań socjologicznych 1988–2008* [w:] S.H. Zeręba (red.), *Socjologia życia religijnego: tradycje badawcze wobec zmiany kulturowej*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa, s. 140–159.
- Klima E., 2011, *Przestrzeń religijna miasta*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kuligowski W., 2013, *Ludzie, sztuka, pieniądze. Festiwalizacja w Polsce*, „Czas Kultury”, nr 4 (175), s. 4–15.
- Mariański J., 2008, *Religia i religijność Polaków w okresie transformacji* [w:] A. Śliz, M.S. Szczepański (red.), *Czy koniec socjalizmu? Polska transformacja w teoriach socjologicznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 58–85.
- J.M. (red.), *Orszak Trzech Króli przeszedł ulicami Bartoszyce* [online], Oficjalny serwis powiatu bartoszyckiego, 7 stycznia 2015, http://wrota.warmia.mazury.pl/powiat_bartoszycki/20150107888/Wydarzenia/Wydarzenia/Orszak-Trzech-Kroli-przeszedl-ulicami-Bartoszyce.html [dostęp: 31.01.2015].
- Orszak Trzech Króli, <http://orszak.org/>, odczyty z lat 2013–2015.
- Piwowarski W., 1996, *Socjologia religii*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin.
- Przybylska L., 2014a, *Sakralizacja przestrzeni publicznych w Polsce*, Wydawnictwo UG, Gdańsk.
- Przybylska L., 2014b, *Udział małych miast w procesie sakralizacji przestrzeni na przykładzie ulic Jana Pawła II i wydarzenia Orszaku Trzech Króli*, „Problemy Rozwoju Miast. Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, rok XI, z. 3, s. 53–58.
- Przybylska L., 2015, *Between Sacralization and Festivalization of Public Spaces: A Case Study of the Cavalcade of the Three Kings in Poland* [w:] D. Szymańska, K. Rogatka (red.), „Bulletin of Geography. Socio-economic Series” [online], No. 27, Nicolaus Copernicus University, Toruń, s. 171–180, <http://dx.doi.org/10.1515/bog-2015-0011> [dostęp: 31.01.2015].
- Rocznik Statystyczny Województw 2013, 2013, GUS, Warszawa.
- Ronström O., 2011, *Festivalisation: what a festival says and does. Reflections over festivals and festivalisation* [online], paper read at the international colloquium „Sing a simple song”, Neuchâtel, Switzerland, 15–16 Sep, <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:461099/FULLTEXT01.pdf> [dostęp: 31.01.2015].

Rykała A., 2011, *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*,
Wydawnictwo UŁ, Łódź.

dr Lucyna Przybylska

Katedra Gospodarki Przestrzennej

Instytut Geografii

Uniwersytet Gdański

Gdańsk

e-mail: geolp@ug.edu.pl